

**МАСОНСТВО ТА ПОЛЬСЬКИЙ КОНСПІРАТИВНИЙ РУХ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ
XIX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Протягом останнього десятиліття простежується відновлення інтересу до масонства — як загальноєвропейського явища в цілому, так і до національного зокрема. Слід зазначити, що перші масонські ложі в Правобережній Україні були засновані поляками, які, власне, і склали основну частину їх членів. Польське масонство суттєво відрізнялось від російського. В першу чергу, відмінність ця полягала у використанні таємних товариств у політичних цілях. Саме це спричинило розвиток на основі польських масонських лож ряду національних таємних товариств.

Правобережна Україна була активно задіяна у польському конспіративному русі, що розвинувся на основі місцевого масонства. Звичайно, це знайшло своє висвітлення у відповідних наукових працях починаючи з II половини XIX ст. Більшість дослідників вказаної проблеми звертали увагу на виключне значення масонства I чверті XIX ст. як соціально-політичної бази для створення польських організацій, зокрема, “Патріотичного товариства” [1]. Тому виникає потреба проаналізувати відображення її в українській та російській історіографії з метою простеження сталості або еволюції поглядів на співвідношення масонства та польського конспіративного руху.

Загалом проблемі приділено певну увагу, хоча історіографія вказаного питання більше стосувалась характеристики окремих польських товариств та ніколи не виступала як предмет окремого дослідження. Історичні праці, в яких автори звертаються до впливу масонства на польський конспіративний рух в Правобережній Україні, можна умовно поділити на чотири групи: 1) праці істориків XIX — початку XX ст.; 2) звертання до вказаної проблеми в історичній літературі 20-х років XX ст.; 3) історичні праці 50 — 80-х рр. XX ст.; 4) публікації кінця XX — початку XXI ст.

Тож у пропонованій статті поставлені наступні завдання:

1) схарактеризувати погляди на польське масонство російської офіційної історіографії XIX — початку XX ст.; 2) вияви-

ти нові тенденції у дослідженнях щодо ролі масонства в польському конспіративному русі, характерні для української та російської історіографії 20 — 80-х років ХХ ст.; 3) простежити звертання до названого питання у наукових публікаціях останніх років (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).

У розгляді питання щодо польського масонства в Правобережній Україні спостерігалась тенденція до загострення уваги на негативних моментах, пов'язаних з ним. Так, вказуючи, що масонство було принесено на Волинь із Варшави, наголошувалось, що самі поляки неохоче вступали до ложі. Причиною тому слугувало упередження проти франкмасонів як людей безбожних. А саме масонство сприймалось як справа, несумісна з католицизмом [2].

Сам факт зростання кількості масонів та їх заможності пояснювався тим, що керівники деяких лож, зокрема Житомирської, ніби умисно вербували в товариство молодь із заможних сімей. В подальшому молоді люди були вимушені брати участь у зборах коштів на потреби ложі. Підкреслювалось також бажання масонського керівництва впливати на місцеву владу, використовуючи її для своїх цілей [3]. Подібний наголос на негативах польського масонства був скоріш за все спричинений загальними полонофобськими настроями, характерними для історичних праць перших десятиліть після польського повстання 1863–64 рр.

На думку іншого дослідника кінця ХІХ — початку ХХ ст., М. Коробки, зростання кількості масонів-поляків пояснювалось тим, що саме масонські ідеї співпадали з притаманною католицизму схильністю до містики та обрядовості. Крім того імператор Олександр І в цей період позитивно ставився до масонства взагалі, та до польського зокрема [4].

На думку польського історика Шимона Ашкеназі, імператор планував направляти за своїм бажанням діяльність польських лож через верховного магістра Ружнецького, який був одночасно шефом таємної поліції. Саме тому Олександр І не зважав на яскраво виражений національно-патріотичний характер масонства [5].

Думку Ш. Ашкеназі розвинув М. Коробка. Він наголошував на тому, що відроджене в 1814 році масонство швидко набирало політичного забарвлення. Саме тоді, на думку автора,

змінюється головне завдання “вільних каменярів”. Від мирної підтримки “народного духа” вони переходять до утворення перших таємних товариств. Таким стає утворене в 1819 році В. Лукасінським “Національне масонство”[6].

Російський історик М. Богданович характеризував “Національне масонство” як політичну організацію, що маскувалась під масонську ложу шляхом демонстрації її зовнішніх форм — дотримання деяких обрядів, використання символіки та ін. Основна мета товариства — “ратувать за отечество”[7]. “Національне масонство” проіснувало недовго, близько двох років. Причини його розпуску істориками початку ХХ ст. практично не аналізувались.

Історик І. Рябінін зазначав, що в 20-х рр. ХІХ ст. мирні масонські організації, які до того переслідували лише культурні, просвітницькі та філантропічні цілі, поступово поступалися місцем товариствам, які ставили перед собою більш радикальні завдання. “Польський масон, первым приучившийся в ХVІІІ веке свободно мыслить, в ХІХ веке первым пожелал свободно жить” [8].

Добру законспірованість новоутворених товариств відзначав відомий дослідник російського масонства А. Пипін. Але, як зазначав автор, для польських конспіраторів єдиною відомою формою суспільного гуртка була ложа. Саме тому вона зберігається у наступних товариствах [9]. Зберігаються і інші масонські атрибути — наявність ступенів, капітул, знаки, що свідчили про приналежність до товариства [10].

Російський історик В. Семевський у своїй праці, присвяченій декабристам, дав характеристику польському масонству та таємним товариствам Правобережної України у 1821 — 1825 роках. На основі документів він вказував, що зростає кількість масонських лож і мова вже ведеться не про масонство, а про “секретное собрание людей злоумышленных” [11].

Автор характеризував також засноване у 1820 р. на Волині “Товариство тамплієрів”, побудоване знову ж за масонським зразком, зі ступенями посвяти та відповідною конспірацією. Для того, щоб дізнатися дійсну мету товариства — патріотичну, треба було отримати третю ступінь посвяти [12]. Окрім новоутворених товариств, продовжували діяти старі ложі, як то ложа Розвіяного мороку в Житомирі, двадцять членів якої

були заарештовані взимку 1825 р. по справі Південного товариства декабристів [13].

Практично всі історики підкреслюють соціальний та національний склад масонських лож та таємних товариств Правобережної України. Характерним є наявність в їхньому складі великої кількості військових, як поляків, так і росіян [14]. Неоднорідність національного складу масонів, на думку М. Коробки, привела до виникнення ідеї панславізму саме в польському середовищі. Свій подальший розвиток вона отримала у товаристві Об'єднаних слов'ян [15].

Ці думки знаходять своє продовження в працях українських і російських дослідників в 20-х рр. ХХ ст. Але до питання польської національно-визвольної боротьби, як правило, звертались лише у зв'язку з темою декабристського руху. Український історик В. Міяковський зазначав, що поряд з політичними таємними товариствами в Правобережній Україні діють і морально містичні організації польських масонів. В них брали активну участь військові, незважаючи на національну приналежність. Але і перших, і других об'єднувала одна мета — боротьба за незалежність Польщі [16].

Інший український дослідник названого періоду С. Єфремов зазначав, що всі таємні польські товариства мали свій початок у масонстві. При тому: “на українському ґрунті ця патріотична польська робота часто була децю інтенсивнішою, аніж у справжній Польщі”. Причина тому — велика кількість польського населення, більшість якого плекала надію на “визволення” південно-західних губерній від Росії [17].

Думку щодо масонства як школи для усіх таємних товариств розвинув у своїй праці А. Рябінін-Скляревський. Він відзначив ідею інтернаціоналізму, характерну для масонів, досвід конспірації, колективної роботи та ін. Характер польського масонства автор визначив як республіканський, політику — як мирну, а основну мету — революцію в поглядах та думках [18].

Російський історик О. Пресняков розглядав питання з позицій формаційного підходу. Він визначив причину утворення масонських лож, визначив їх соціальну функцію, яка, на його думку, полягала в зближенні різних суспільних прошарків в процесі заміни дворянства на буржуазію. За висловом О. Пре-

снякова, масонські ложі стали колискою таємних товариств в олександрівську епоху [19].

У 50-х роках ХХ ст. київський історик М. Лисенко розвинув думку О. Преснякова щодо реакційної ролі масонства, яке він розглядав як релігійні секти, що сприяли розкладу поміщицького класу, відволікаючи його своїм реакційним містицизмом від реальності [20]. Польською таємною організацією, яка спромоглася звільнитись від масонства і перейти до активної боротьби, на думку М. Лисенка, було Польське Патріотичне товариство, яке використовувало масонство як ширму для утворення революційної організації.

Звертався до питань польського національно-визвольного руху і П. Ольшанський. Аналізуючи діяльність Валеріана Лукасінського, історик звертав увагу на використання ним масонського досвіду у влаштуванні як “Національного масонства”, так і Польського Патріотичного товариства [21]. Слід зазначити, що не зважаючи на велику кількість публікацій радянського часу з дотичними до польського масонства темами, уваги йому приділялось недостатньо. До того ж увага в основному приділялась питанням революційних зв’язків польського та російського народів. А оскільки польські масонські ложі, об’єднані “Великим Сходом Польським”, у своїй діяльності практично не перехрещувалися з російськими, то мова про “масонську” співпрацю вестися не могла. Саме ж існування масонства пояснювалося тим, що воно дозволяло польській аристократії виявляти своє незадоволення обмеженням її в правах і привілеях [22].

Останнім часом відновився інтерес до проблеми польського національного руху, зокрема у I чверті ХІХ ст. Розглядаються і питання місця в ньому польського масонства. У зв’язку з діяльністю польського “Патріотичного товариства” звертається до теми масонського руху Л. Баженов. Він звертає увагу на два напрямки в рамках польського масонства — поміркований та радикальний. Представники першого напрямку мали за мету поширення культури і освіти в народі. Вони хоч і підтримували ідею створення незалежної польської держави, але не були прихильниками радикальних дій. Інші, більш рішучі масони, в подальшому стали членами польського Патріотичного товариства [23].

Ця ситуація особливо наочно простежується на прикладі ложі Тамплієрів. Лицарі храму, на думку Л. Баженова, вва-

жали основним своїм завданням розвиток просвітництва і благодійності. Тому великий магістр Ф. Маєвський та більшість тамплієрів відповіли відмовою на пропозицію вступити в Патріотичне товариство. Причина — небажання включатися в політичну боротьбу. Але через деякий час вони, як і інші масонські ложі Волині, стали частиною польського політичного конспіративного руху [24].

Думку про те, що “тамплієри” вважали себе не політичною, а саме масонською організацією, у своїй праці розвинула О. Крижановська. На її думку, більш радикально були налаштовані члени “Національного масонства”, які мали за мету відродження Великої Польщі. Саме тому, що подібне завдання було не по силам масонству, в 1820 р. ця організація дала життя “Патріотичному товариству”. Воно і розвинуло активну діяльність в губерніях Правобережної України [25].

Польське масонство Правобережної України досліджує російський історик А. Серков. Дослідник поділив всі існуючі в ХІХ ст. в Росії масонські та таємні товариства на типи: масонсько-лицарські; національно-конспіративні; військово-революційні. Стосовно польського масонства та конспіративних товариств Серков вказує на їх типологічну та внутрішню неоднорідність, тобто, наявність в кожному прибічників всіх вищезгаданих типів діяльності. Наявність угруповань в ложах автор розглядає на прикладі київської ложі Об'єднаних слов'ян та ложі “Розвіяний морок”, що діяла у м. Житомирі [26].

Особливу увагу історик приділяє організації тамплієрів. В попередніх працях ця організація розглядалась як напівмасонська, або похідна від попередніх масонських лож. А. Серков зазначає, що спочатку в організації була відсутня зовнішня масонська атрибутика і обрядовість. Але з часом лицарі храму повністю переймають всі ознаки класичного масонства — організацію лож, виділення керівництва — пріорату, розвинуту обрядовість, чотири ступеня посвяти та ін.

Не обходить автор увагою і російсько-польські революційні зв'язки. Він зазначає, що в ході налагодження цих зв'язків в 20-х рр. ХІХ ст. відбувається боротьба за домінування кожної сторони у власному національному русі [27]. В такому аспекті цей найпопулярніший сюжет в дослідженні даного питання рідше не розглядався.

Таким чином, вивчення польського масонства та пов'язано з ним конспіративного руху в різні історичні періоди мало свої особливості.

Так, ряд істориків офіційного напрямку, наголошували на привнесенні масонства ззовні, із Польщі. Тобто, розглядали його як чуже явище в Правобережній Україні. Наводилась суперечлива інформація щодо популярності масонства серед поляків. Протириччя часто були парадоксальні: наприклад, стосовно ролі католицизму у ставленні поляків до масонства, схильність їх до містицизму. Останнє, правда, ніяким чином не заважало масонству мати яскраво виражений національно-патріотичний характер. Ряд дослідників звертали увагу на використання масонства у якості маскування ряду таємних товариств, та використання їх членами набутого в ложах конспіративного досвіду.

Українські історики 20-х рр. ХХ ст. характеризували польські таємні товариства як морально-містичні, масонство як явище реакційне, яке відривало людей від реального життя.

В останні роки відновлюється інтерес як до масонства в цілому, так і до польського зокрема. У зоні уваги українських і російських дослідників з'явилися питання, які раніше лишались поза увагою дослідників. У працях Л. Баженова, О. Крижановської, А. Серкова розглядаються особливості кожного масонського утворення, дається характеристика внутрішнього устрою та напрямків діяльності більшості масонських лож та польського конспіративного руху, пов'язаного з ними, в цілому.

Серед перспектив дослідження цієї теми надалі варто звернути увагу на відображення в історичній літературі ХІХ — ХІХ ст. діяльності і устрою кожної окремо взятої масонської ложі у складі Великого Сходу Польського, які діяли в Правобережній Україні у першій половині ХІХ ст.

Джерела та література

1. Баженов Л. В. Польське “Патріотичне товариство” Правобережної України і декабристи // Декабристские чтения. Программа и материалы Пятой Всеукраинской научно-теоретической конференции, посвященной 170 -летию со дня образования Южного общества декабристов. — Вып. 5. — К.: изд. Киевского ун-та, 1991. — С. 111.
2. Масонские ложи и тайные общества в Житомире // Древняя и новая Россия. — 1879. — № 5. — С. 151.

3. Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник. — 1893. — Т. 227. — С. 7–8.
4. Коробка Н. Польские общества 20-х годов и декабристы // О минувшем. — СПб.: Тип. Вольфа, 1909. — С. 194.
5. Ашкенази Ш. Царство Польское 1815–1830 гг. — М.: Книгоиздательство писателей в Москве, 1915. — С. 72–73.
6. Коробка Н. Польские общества... С. 197.
7. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. — Т. VI. — СПб.: Тип. Сущинского, 1871. — С. 172.
8. Рябинин И. С. Польское масонство // Русское масонство. — М.: “Эксмо”, 2007. — С. 658.
9. Пыпин А. Н. Общественное движение в России при Александре I // Русское масонство. — СПб.: Академический проект, 2001. — С. 380.
10. Донесение Следственного комитета // Декабристы и тайные общества в России. Официальные документы. — М.: Типо-литография русского т-ва печатного и издательского дела, 1906. — С. 125.
11. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов. — СПб.: Тип. Первой трудовой артели, 1909. — С. 312.
12. Там же. — С. 306.
13. Там же. — С. 313.
14. Пыпин А. Н. Масонство в России XVIII и первой четверти XIX в. — М.: Изд. “Век”, 1997. — С. 465.
15. Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и общество Соединенных Славян // Современник. — 1911. — Кн. V. — СПб. — С. 20.
16. Міяковський В. Декабристи // Надруковане й забуте. Громадські рухи дев’ятнадцятого сторіччя. — Т. 1. — Нью-Йорк.: Вид. Української вільної АН, 1984. — С. 61.
17. Єфремов С. Масонство на Україні // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 694.
18. Рябінін-Скляревський А. Таємні товариства на Півдні в епоху декабристів (масони, гетерія, філарети та вольнодумці) // Рух декабристів на Україні. — Харків: Вид. Укрцентрархів, 1926. — С. 167.
19. Пресняков А. Е. Тайные общества и общественно-политические воззрения декабристов // 100-летие восстания декабристов. Сборник статей и документов журнала “Каторга и ссылка”. — М.: Изд. Всесоюзного общества политкаторжан, 1927. — С. 36.
20. Лисенко М. Декабристський рух на Україні. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — С. 16.
21. Ольшанский П. Н. Последняя рукопись Валериана Лукасинского // Славянский архив. Сб. статей и материалов. — М.: Изд. АН СССР, 1958. — С. 57–58.
22. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815–1917 / Под ред. В. А. Дьякова, А. Я. Манусевича, И. С. Миллера. — М.: Наука, 1976. — С. 42.
23. Баженов Л. В. Князь Антоній Яблоновський: штрихи до портре-

- та діяча конспіративного руху 20-х років у Польщі і Україні // Х “Декабристські читання”. Тези міжнародної науково-теоретичної конференції. — К., 2005. — С. 23–24.
24. Баженов Л. В. Польська політична конспірація першої половини 1820-х років на Волині і декабристи // Декабристські читання: 36 статей Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства декабристів. — К., 2001. — Вип. VII. — С. 27–28.
25. Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (Масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). — К.: Аквілон-прес, 1998. — 57–58.
26. Серков А. И. Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Материалы международной научно-практической конференции. — К.: Изд. Киевского ун-та, 1989. — С. 29–30.
27. Серков А. И. История русского масонства XIX века. — СПб.: Изд. им. Н. И. Новикова. — С. 199–200.

Анотації

Хададова М. В. Масонство и польское конспиративное движение в Правобережной Украине в первой четверти XIX века: историография вопроса.

Статья посвящена отображению в трудах украинских и русских историков вопроса влияния масонства на образование, устройство и функционирование польских тайных обществ в Правобережной Украине в первой четверти XIX века.

Hadadova M. V. Freemasons and Polish secret movement on the right-bank Ukraine in the early 19th century: historiography of the problem.

The article is devoted to the researches of the Ukrainian and Russian historians of the question of the influence of freemasons and to the activity of the Polish secret societies on the right-bank Ukraine in the early 19th century.